

SPRÅK OCH VÄRLDSBILDER

Jens Allwood, Göteborgs universitet

Nedanstående lilla introduktion till problematiken kring språk och världsbild struktureras kring ett antal frågor som tjänar som instrument för att lyfta fram olika aspekter på problematiken. Vi börjar med två grundläggande frågor.

1. Vad är språk och vad är världsbild?

Eftersom huvudsyftet här inte är att karakterisera vare sig språk eller världsbild kan en relativt kortfattad karakterisering kanske vara tillräcklig.

Med ett "språk" avses ett system av konventioner för att med hjälp av beteenden, artefakter och påverkan av den fysiska omgivningen dela innehåll/förståelse med andra människor i olika situationer. Lingvister brukar för att förenkla diskussionen benämna den information som förmedlas och delas "innehåll" och de fysiska medel som används för förmedlingen "uttryck". Kommunikationssituationen kallas ofta för "kontext".

Begreppet "världsbild" är mindre genomanalyserat än begreppet "språk" och därför svårare att kortfattat karakterisera. Det är ett av orden i ett semantiskt fält som inrymmer ord som "uppfattning", "ideologi", "kultur", "synsätt", "tanke" och "teori". De begrepp orden står för överlappar delvis och har varken i vardagsspråket eller i det vetenskapliga språket klara relationer till varandra. Låt oss försöksvis säga att en "världsbild" är ett relativt vagt artikulerat holistiskt system av tankar som används för att identifiera, karakterisera, kategorisera, förklara och förstå många (potentiellt alla) fenomen i omvärlden.

2. Vilken är relationen världsbild - kultur - tanke?

Om vi kan acceptera den kortfattade karakteristik som givits av "världsbild" har vi redan fått ett förslag på hur det skall relateras till begreppet "tanke". En världsbild är ett system av tankar. En snarlik karakterisering brukar ofta användas i definitioner av begreppet "kultur". "Kultur" kan i bred bemärkelse t ex definieras som "de icke naturnödvändiga mönster för tänkande, beteende, artefakter och bruk av naturen som upprätthålles av en viss grupp människor. I vissa snävare kulturdefinitioner (se t ex Clifford Geertz 1973) kan allt utom tänkande uteslutas. Eftersom en världsbild i betydelsen "system av tankar" uppenbarligen måste vara en sorts "mönster för

tänkande" (även om det också kan finnas mindre systematiskt organiserade mönster för tänkande i en kultur) kommer "världsbilder" att vara en viktig del av en "kultur". Förbindelse­länken mellan de båda utgörs av begreppet "tanke". För att komma åt relationen mellan språk och världsbild ser vi därför närmare på relationen mellan språk och tanke.

3. Hur förhåller sig språk till tanke?

Debatten om språkets förhållande till tanken har gamla anor både i västerländskt och österländskt tänkande (se Allwood 1983). Våldigt schematiskt kan man säga att det finns ett kontinuum av uppfattningar som sträcker sig mellan följande två poler, där den ena utgörs av uppfattningen att "språk och tanke är oberoende av varandra" och den andra av uppfattningen att "språk och tanke är beroende av varandra".

(i) Språk och tanke är oberoende av varandra.

Den äldsta uppfattningen är troligen att språk och tanke är oberoende av varandra. I antik filosofi finns ofta en sorts oreflekterad universalistisk filosofi där man som oproblem­atiskt antar att människor i hela världen tänker i stort sett lika (vilket också råkar vara det sätt man själv tänker och talar). Traditionen är levande under upplysningstiden där den kommer till uttryck i idéerna om ett universellt mänskligt förnuft. Den upplever i våra dagar återigen en ökande popularitet. Viktiga drag i denna hållning är till exempel att som oproblem­atiskt förutsätta att vad som kan uttryckas och tänkas med hjälp av ett språk t ex grekiska, latin eller engelska också måste kunna uttryckas och tänkas med hjälp av alla andra språk. Ett annat möjligt drag är att göra språket osynligt genom att diskutera tankar, handling och social organisation utan att problematisera språkets roll för dessa fenomen. En tredje möjlighet är att ge språket en relativt begränsad roll i människans liv. Detta gäller t ex i den nordamerikanske lingvisten Noam Chomskys teorier där språkets essens utgörs av dess syntaktiska organisation snarare än av något som berör organisation av begrepp eller innehåll.

(ii) Språk och tanke är beroende av varandra.

Uppfattningen att språk och tanke är starkt beroende av varandra artikuleras i västerlandet första gången under medeltidens universalistisk strid där de sk nominalisterna ansåg att språk och tanke kunde identifieras. För att förstå tänkande och begrepp behövs egentligen inget utöver språk. En annan variant av tanken att språk och tanke är starkt beroende av varandra får på medeltiden ett storslaget uttryck i den "modistiska spekulativa grammatiken", där världens, tankens och språkets kategorier beskrivs som speglande (lat. speculum - spegel) varandra.

Det starka sambandet mellan språk och tanke tas åter upp inom 17-1800 talets romantiska teoretiserande om etniska och nationella skillnader. De olika språken blir nu något så när lättåtkomliga inkörsportar för att komma åt ett "folks själ". Språk och tanke ses som ömsesidigt beroende. Den tyske filosofen Johann Herder skrev t ex att språkets och tankens uppkomst för människan var oskiljaktiga såväl fylogenetiskt som ontogenetiskt; utan språk ingen tanke och utan tanke inget språk.

4. Är språk olika ur innehållssynpunkt?

En av de frågor som spelat störst roll i debatten om språk och tanke (världsbild) är frågan om hur stora skillnaderna är mellan språk ur semantisk synpunkt. Denna fråga har hittills inte besvarats på något slutgiltigt sätt, utan vad som finns är ett antal mer eller mindre pålitliga exempel och analyser. En stor svårighet är att det finns mellan 4000 och 8000 språk i världen, men knappast är möjligt för en människa (inte ens en lingvist) att behärska mer än 10 - 30 språk. Det innebär att man får lita på omtolkningar och översättningar. Låt oss se på några av de typer av skillnader som finns mellan språks ordförråd.

Om vi ser närmare på debatten om semantiska skillnader mellan språk har den ofta rört sig omkring två huvudteman:

1) Det första huvudtemat är att språk kan skilja sig åt beträffande vilka språkliga medel som används för att representera en viss företeelse. Följande är de medel som huvudsakligen kan komma ifråga (en noggrannare utredning finns i Allwood 1986).

- (i) när det gäller ord kan man undersöka om det gäller sammansatta eller enkla ord, om det gäller rotmorfem, böjningsmorfem, avledningsmorfem eller prosodiska mönster såsom ordtoner.
- (ii) när det gäller kombinationer av ord kan man studera vad olika fras och satstyper uttrycker.

Allmänt sett brukar innehåll som representeras grammatiskt dvs med hjälp av böjning, avledning eller fras- och satstyper betraktas som mera integrerat i språk och kultur än sådant som uttrycks med enskilda ord eller beskrivningar. Om man inte beaktar skillnader av denna typ kan man nämligen hävda att alla innehåll kan uttryckas på alla språk. Det gäller bara att ta till tillräckligt goda beskrivningar eller omskrivningar eller att mynta nya ord.

2) Det andra huvudtemat gäller vilka innehåll som uttrycks med de ord, syntaktiska mönster och böjnings/avledningsmorfem som finns i språket. Här kan vi konstatera att åtminstone följande innehållsskillnader kan finnas mellan språk.

- (i) Ett språk har ord för vad ett annat språk inte har ord för. Detta kan gälla t ex djur eller växter som inte finns i alla delar av världen. Det kan också gälla sociala företeelser som inte är universella. Det svenska ordet "jämo" är, trots viss uppmärksamhet i omvärlden, troligen fortfarande unikt och står för en relativt unik svensk företeelse. Det svenska ordet "oppositionell" är inte lika unikt men tycks ändå sakna en direkt motsvarighet på t ex malajiska, där de närmaste motsvarigheterna blir ord som på svenska närmast betyder "ohövlig", "ouppfostrad" eller "grov". Ord för känslor tycks också variera. Ord för "ångest", "skadeglädje" och "sentimentalitet" finns knappast på många av världens språk. För andra tankeväckande exempel se Rheingold (1988).

Ett lite mer komplicerat exempel gäller avsaknad av konstruktionstyper. Man har t ex hävdat att kinesiska saknar möjlighet att på ett explicit sätt göra villkorade påståenden av typen "om du går (så) går även jag". Se t ex Bloom (1981).

Detta påstående liksom även t ex påpekanden om att kinesiska saknar ändelser för tempus och numerus visar hur diskussionen om avsaknad av en viss typ av innehåll ofta kombineras med tema 1 - diskussion av på vilket sätt ett innehåll representeras. Villkor, tid och antal uttrycks på svenska med hjälp av böjningsändelser och syntaktisk konfiguration. På kinesiska däremot får de uttryckas med fristående ord eller mera underförstått framgå av sammanhanget.

- (ii) Språk skiljer sig åt beträffande hur specifikt ordförrådet är för ett visst område av verkligheten. Det engelska ordet "grandmother" motsvaras t ex av de två svenska orden "mormor" och "farmor". Ett annat omdiskuterat exempel är hur olika kulturer känt behov av olika fint specificerade sätt att klassificera snö. Medan spanskan har ett ord "nieve" i allmänt bruk har svenskan flera ord (snö, slask, driva, skare, nysnö, kornsnö, kramsnö, tö etc) och samiska och eskimåspråk ännu fler ord.

Andra mycket kända exempel är de sätt på vilket olika språk delar upp färgskalan. Här finner vi enligt litteraturen en variation från språk med enbart ord för "ljus" och "mörkt" (t ex tivspråket på Nya Guinea) till språk med en mycket specifikare indelning - nio-tio färgord i allmänt bruk (t ex svenska eller engelska). Ett ytterligare exempel rör födoämnen; engelska har ofta specialord för ett djurs kött "calf - veal", sheep - mutton", deer - venison" medan svenska här ofta tar djurets beteckning och lägger till "kött" - "kalvkött". "fårkött" och "hjortkött". Svenska har därför här ett mindre specificerat ordförråd.

- (iii) Språk kan också skilja sig åt i gränsdragningen på en viss specificitetsnivå.

Även i detta fall kan färgorden tjäna som exempel. Två språk kan ha lika många färgtermer men kan ändå dra gränserna mellan färgerna på olika sätt.

- (iv) Språk kan skilja sig åt med avseende på vilka företeelser de uttrycker med samma ord (ordens polysemistruktur är olika).

Det svenska verbet *gå* kan t ex användas på sätt som inte är möjligt för de engelska orden *go* eller *walk*.

Min prenumeration går ut	(*go, *walk)
Det går att se kyrkan härifrån	(*go, *walk)
Det går ut på att vinna	(*go, *walk)

På samma sätt motsvaras inte engelskans *go* alltid av svenskans *gå*.

go by bus	(*go -> åka)
go-between	(*gå -> mellanhand)

- (v) Språk kan skilja sig åt i grundläggande konceptualisering?

Mera spekulativt än vad som gäller för de skillnader som hittills diskuterats har man hävdad (se Whorf 1956) att språk kan tillhandahålla olika grundläggande konceptualisering av verkligheten.

Medan i västerländska språk ting (entiteter) uppfattas som grundläggande (de uppbär egenskaper och relationer och deltar i processer), har det hävdats att det finns kulturer där processer är mer grundläggande, t ex vissa indianspråk i sydvästra USA där man kan tänka sig yttranden av typen "springandet bufflar". Det vi normalt skulle betrakta som process görs till en reifierad utgångspunkt som i en process individueras till bufflar.

- (vi) Språk kan också skilja sig åt pragmatiskt dvs beträffande vilka talhandlingar och interaktionsrelationer de stöder. Kan man t ex lova, svära, gratulera, beklaga på alla språk? Denna fråga kan uppfattas på två nivåer. Den mest grundläggande frågan gäller om man överhuvudtaget kan använda språket för att uppnå de effekter man brukar uppnå genom att lova, svära, gratulera och beklaga och den mindre grundläggande frågan gäller om det finns ord på språket för att beskriva dessa företeelser.

Beträffande sociala relationer tvingas man av en del språk (t ex japanska eller javanesiska) att i stort sett alltid klassificera både sig själv och sin samtalspartner ur social, hierarkisk synpunkt. Denna typ av klassificering förekommer naturligtvis också ofta utan att språkligt markeras och frågan blir precis som i andra fall vilken betydelse det har att språket möjliggör eller som i detta fall nödvändiggör ett uppmärksammande av den.

Exemplen ovan har visat att språk kan vara innehållsmässigt olika på flera sätt. Språk är emellertid också lika och forskningen har presenterat en lång lista på kandidater till likheter mellan språk. I viss mån beror ens acceptans av likheter respektive skillnader mellan språk på hur abstrakt man tillåter sig vara. Man kan t ex på ett relativt högt abstraktionsplan säga att alla språk kan ange tidsförankring utan att gå närmare in på hur uppdelningen av tid sker, med vilka språkliga medel den sker eller om den måste uttryckas underförstått, implicit. På ett lägre abstraktionsplan kan man vara mera konkret och specifik och säga att inte alla språk har tempusändelser på verb.

Några exempel på semantiska universala skulle kunna vara att alla språk kan uttrycka

- (i) påståenden, frågor, uppmaningar och utrop.
- (ii) negation
- (iii) kvantifiering (alla, många, få)
- (iv) tids- och rumsförankring
- (v) talar och lyssnarförankring
- (vi) ting, egenskaper, processer, relationer, tillstånd, händelser och skeenden.

5. Leder semantiska oliketer mellan språk till olikheter i sätten att tänka/handla hos språkens talare?

För att svara på denna fråga kan vi börja med att skilja på korttids- och långtidseffekter av semantiska skillnader mellan språk.

Med ett mycket kort tidsperspektiv kan man hävda alla semantiska skillnader mellan språk är viktiga för tänkandet eftersom man i tanken upplever betydelsen av det man säger medan man talar/lyssnar (eller skriver/läser). Man tänker medan man talar (och ibland innan). Sådana "taltankar" måste med nödvändighet bli olika för olika språk eftersom inte alla språk är semantiskt/pragmatiskt lika. Frågan är bara vilka långtidseffekter detta får. Ett sätt att studera denna fråga är just att reflektera lite mer över relationen mellan språk och tanke och denna relations förhållande till eventuella semantiska skillnader mellan språk.

Handlar och tänker människor med semantiskt olika språk på olika sätt? Svaret på frågan beror bl a på hur olika språk visar sig vara semantiskt sett och bl a på hur stark kopplingen mellan språk - tanke och handling anses vara. I nedanstående tabell ställer jag dessa två dimensioner mot varandra.

Tabell 1. Semantiska skillnader mellan språk
och beroende språk-tanke

Beroende språk-tanke	Semantiska skillnader	
	små	stora
Stort	1	2
Litet	3	4

Om man funderar lite på tabellen ser man att det egentligen bara är ruta 2 som är förbunden med "språklig relativism" i stark mening, dvs den åsikt där man antar att det finns stora semantiska skillnader mellan språk och vidare antar att språk och tanke är starkt beroende av varandra och att dessa två förhållanden får till följd att talare av semantiskt skilda språk kommer att tänka och handla på olika sätt.

På samma sätt leder antagandet om små semantiska skillnader mellan språk och litet beroende mellan språk och tanke ganska direkt till slutsatsen att språkliga skillnader är oväsentliga för att förstå skillnader i tanke och handling mellan människor på olika ställen på jorden. Rutorna 1 och 4 är mer problematiska. Om man anser att de semantiska skillnaderna mellan språk är små men att beroendet mellan språk och tanke är stort förväntar man sig inte heller stora skillnader i tanke och handling mellan talare av olika språk, tvärtom kan man genom att studera de semantiska likheterna mellan språk troligen på ett effektivt sätt underlätta möjligheterna till kommunikation mellan människor från olika delar av jorden.

Ruta 4 bjuder på ytterligare en variation. Här anser man att de semantiska skillnaderna mellan språk är stora men att beroendet mellan språk och tanke är litet. De semantiska skillnaderna spelar i detta fall inte någon större roll eftersom de ändå egentligen inte påverkar tanke och handling. Denna syn kan troligen lätt leda till att man betraktar de mänskliga språken som en anakronistisk, irrationell kvarleva från ett tidigare stadium av mänsklighetens historia och att det vore bättre för mänskligheten att göra sig av med den språkliga mångfalden och övergå till ett enda språk. Detta språk skulle idag av realpolitiska skäl vara engelska.

6. Kan de olika positionerna förenas?

Det lättaste sätt att förena de olika positionerna är att hävda att vi fortfarande inte vet hur vi skall placera oss på de två dimensionerna. Vi vet inte hur stora skillnaderna mellan språk kan vara semantiskt/pragmatiskt och vi vet inte hur beroende språk - tanke och handling är av varandra. Detta är i själva verket också den situationen som de facto råder och som lett till ett återuppväckt intresse för dessa frågor (se Levinson och Gumperz 1996). En av möjligheterna är här att bli mera specifik om den typ av semantiska skillnader, tankar, handlingar och beroenden det gäller och att studera de olika fallen noggrannare i detalj. Det skulle ju kunna vara så att det finns stora skillnader mellan språk inom ett semantiskt område utan att det därför finns det inom ett annat. Vi kanske t ex strukturerar "rummet" olika men "tiden" lika.

Det kan också vara så att olika kommunikativa och språkliga uttrycksmedel (jämför t ex gester, mimik, tonfall, ordförråd, konstruktionstyper, idiom och ordspråk) med olika grader av medvetenhet och avsiktlighet är förbundna med tanke och handling. Dessutom är det troligt att olika mentala aktiviteter påverkas på olika sätt, (jämför t ex de ovan nämnda "taltankarna" med varseblivning, känsla, minne, fantasi, dröm, reflektion och planering). Betydelsen av semantiska skillnader kan mycket väl vara olika stor för dessa aktiviteter.

Det kan alltså vara så att semantiska skillnader påverkar vissa typer av tankar och handlingar mer än andra och att påverkan kan vara av olika slag. Vi skulle t ex kunna undersöka om skillnader i benämningar av födoämnen påverkar vårt sätt att äta och smälta maten i mindre grad än vad skillnader i släktskapsterminologi påverkar social organisation.

En närliggande tanke är här att grundläggande "kantianska kategorier" borde vara lika i alla språk men att språk mycket väl kan skilja sig beträffande aspekter som är mindre beroende av primära perceptuella och kognitiva mekanismer. Även om denna uppfattning fortfarande förefaller korrekt har den i viss mån blivit ifrågasatt genom en rad studier som visar att vår rumsliga organisation är mera språkberoende än man väntat sig (se Levinson 1998) De språkliga skillnaderna tycks även spela en roll för hur man faktiskt orienterar sig i rummet och för hur man hanterar föremål. Åtminstone i detta fall leder semantiska skillnader till skillnader i tanke och handling. Debatten är emellertid inte på något vis avslutad.

Slutord

Frågan om hur språkets förhåller sig till tanke och världsbild är inte slutgiltigt besvarad utan är under fortsatt utforskning. Resultaten av denna forskning är viktiga för hur vi teoretiskt skall förstå språk - och kulturskillnaders natur men

också för hur vi praktiskt skall förhålla oss till språk och kulturskillnader i ett läge där kontakter mellan människor med olika språk- och kulturbakgrund blir allt vanligare.

Det är troligt att skillnader i uppfattningen av relationen mellan språk och tanke också kan få politiska konsekvenser. Om man anser att skillnaderna mellan språk är små eller att beroendet mellan språk och tanke är svagt framstår troligen jordens språkliga mångfald enbart som ett hinder, eventuellt charmerande och pittoreskt, men dock som ett hinder för samarbete och samverkan. Om man däremot anser att skillnaderna mellan språk kan vara stora såväl semantiskt som pragmatiskt och att beroendet mellan språk och tanke är relativt starkt blir attityden troligen en annan. Den språkliga mångfalden behöver då inte uteslutande ses som ett hinder för samverkan utan också som ett uttryck för årtusenden av mänskliga ansträngningar att begreppsliggöra vår sociala och naturliga omvärld. Att låta resultaten av denna långvariga, kollektiva informationsbearbetning av vår omvärld försvinna på grund av kortsiktiga samverkansvinster kan på längre sikt te sig som mycket irrationellt.

LITTERATURFÖRTECKING

Allwood, J. (1983). "Kan man tänka oberoende av språk?" in U. Teleman (ed.) *Tal och Tanke*, Lund, Liber.

Allwood, J. (1986). "Mentalitet och språk; Några reflektioner" in P. Sällström (ed.) *Mentaliteter*, Memorandum from the Board of Åbo Akademi Research Institute No. 118.

Bloom, A. (1981). *The Linguistic Shaping of thought: A Study in the Impact of Language on Thinking in China and the West*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, N.J.

Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*: Basic Books. New York.

Gumperz, J.J. & Levinson, S.C. (eds.) (1996). *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Levinson, S.C. (1998). Studying Spatial Conceptualization across Cultures. In E. Danziger (ed.), *Language, Space, and Culture. Special issue of Ethos: Journal of the Society for Psychological Anthropology*, 26(1), 7-24.

Rheingold, H., (1988). *They have a Word for it*. Jeremy P. Tarcher Inc. Los angeles.

Whorf, B. L. (1956). *Language, Thought and Reality*. MIT Press, Cambridge, Mass.